

АЛЕКСАНДЪР ТЕОДОРОВ-БАЛАН В МОИТЕ СПОМЕНИ

(По случай 125-годишнината от рождението му)

ТОДОР СТОЙЧЕВ

Едно кратко познанство с акад. Александър Теодоров-Балан, датиращо от края на 30-те години и продължило с известни интервали на прекъсване до 1959 г., ме заставя да запозная читателя накратко с жизнения му и научен опит, като споделя някои лични впечатления от неговата богата езиково-литературна дейност, която е очаровала много интелектуалци със своята новаторско-творческа и революционно-преобразователна същност.

Данните за тази кратка уводна част са почерпани главно от неиздадената „Книга за мене си (Автобиографически спомени и бележки)“*, която Балан пише в навечерието на своята 75-годишнина, а по-късно доработва и преписва в 1952 г., когато е вече на 93 години.

Александър Теодоров-Балан е роден в с. Кубей на 14 октомври 1859 г. Това селище, както пише той, е отстояло на 16 километра от Болград (тогава под румънска власт) и се е намирало в руската част на Бесарабия. Тази територия след Първата световна война става румънска, а от 1941 г. — руска, каквато е била до края на Кримската война (1856).

Бащата на Ал. Т.-Балан — Стоян Балан — произхожда от многочелядният род Балацки. Той записва своя син Александър в местното училище, където обучението му поема учителят Рашков, „комуто дължа — пише Балан — много благодарности: мъж благ, с високо чело, хубави черти и крайно услужлив“ (с. 77). Като отчита ученолюбието на своя ученик, Рашков съдейства Ал. Т.-Балан да продължи учението си в Комрат, град с около 10 000 жители, където той постъпва в т. нар. „Висше Бесарабско-българско централно училище“. Тук той е стипендиант (препоръчан от Рашков) със 70 рубли годишно. Негови съученици са Манастирли, Караган, Гребенча, Казанасмас, Касъм, Килчик, Чолак, Чобан, Митител, Бояджи, Кованджи и др. А между учителите си той споменава Диамандиев, Петър Оджаков, Николай Карамфилов и отец Феодор Златов. Макар училището да се е наричало „бесарабско-българско“, в него не се е преподавало на български език.

През 1872 г. Балан е приет във втори клас на Болградската гимназия, наричана „Централно училище“. Негови учители са Васил Стоянов от Жеравна, Киряк Цанков, преподаващ немски език, Богдан Горанов от Карлово (роднина на Евлоги Георгиев), а учител по латински език е директорът на гимназията Павел Теодорович, завършил в Москва. След шест години Балан тръгва от Болград за София, която по това време е с руска администрация (1878—1879), където е назначен за секретар на съда.

През 1879 г. започва периодът на неговите петгодишни специализации. Най-напред той се установява в Прага и изучава славянска филология при професорите Мартин Хатала и Ян Гебауер, а през 1882—1884 г., по предложение на Константин Иречек, слуша лекции по славистика в Лайпциг и изучава гръцки, латински и немски език. Престоят му тук е напълно успешен и се увенчава със защита на докторат.

* Вж. Архив на Станислав Ал. Теодоров-Балан.

Завършвайки се в България, Балан работи първоначално в София като учител и поддиректор на Народната библиотека (1884—1886), а след това учителствува в Пловдив (1886—1887) и отново се премества в София (1887—1907), където е началник в Министерството на просветата, директор на девическата гимназия (1889—1893) и преподавател във Висшето училище (университета), на който два пъти е избран за ректор. По това време Балан издава книгата „Българската литература“ (1896) и чете лекции на студентите по езикознание, славянска етнография и диалектология. Негови колеги в Софийския университет са професорите Л. Милетич, Иван Георгов, В. Златарски, Ат. Иширков и Г. Кацаров. За тях той пише: „Три са основните черти на първото поколение университетски преподаватели: произхождат от всички краища на българската етническа територия и са свързани най-тесно с народната среда; родени през епохата на Възраждането, носят нейните патристични идеали и просветни стремежи; получили са своето висше образование в големите центрове на европейската култура.“

Балан съчетава в органическо единство преподавателската и научноизследователската работа в Университета и Академията на науките. Ето някои от заглавията на неговите трудове, които свидетелствуват за огромна творческа дейност: „За звука „ъ“ в новобългарския език“ (1883), „Старият български език и новобългарските наречия“ (1885), „Западните български говори“ (1886), „Към историята на българския език“ (1890), „Българската литература“ (1896), „Преглед на поетическата творба на Вазова“ (1900—1906), „Софроний Врачански“ (1906), „Борба за съвременен правопис“ (1924), „Българска граматика“ (1930). А в навечерието на своята 100-годишнина, пише П. Динев, „той е твърде бодър за възрастта си, незагубил своята работоспособност, все така увлечен от научни занимания, зает с работа върху петата свезка на своята „Нова българска граматика за всякогo“¹.

Александър Теодоров-Балан до края на живота си остана извънредно вискателен и критичен към себе си, вслушвайки се внимателно във всички добронамерени, основателни препоръки и пожелания. През 1954 г. той казва: „През време на десетина години аз прозрях своите крайности и полека се отрекох от тях; ала не се отрекох от своето становище, изработих въз него свой личен език и слог.“²

През 1937 г. Балан написва статия, която във висша степен свидетелствува за умереността и рационалността на неговия пуризм в езика. Въпреки нихилистичните нотки в някои оценки за творчеството му той не беше абсолютен враг на чуждите думи и приемаше употребата в езика ни на онези, които нямат точни български съответки. „Никога език на народ, който общува с други народи за култура — отбелязва Балан, — не е без чуждо покрай домашно. В кой език на нашия материк не боравят с чужди думи, дошли от близки и далечни краеве като символи на всякакви представи, на отнoсби между представи, на мислене? Латинска у нас е дума *вино*, унгарски са *кочия* и *кочияши*, гръцки са *корем* и *хора*, турски са *дюкян* и *махала*, без да са наши и *магазин*, и *квартал* и пр. Да гониш из езика на народа думи, които са проникнали в речта му по сила на културно общуване, с които се е обработвало неговото мислене, строил се е духовен и веществен живот, ще рече да го охромим, да го осакатиш.“³ Но заедно с това Балан се обявява против употребата на чуждите думи *брани*, *обискирам*, *курорт*, *третирам* и други, които смята за излишни и на които съответствуват чисти и хубави български думи.

Балан през целия си живот водеше последователна борба за изковаване на точни и звучни български думи. И създаде немалко пленителни образци, които днес красят и обогатяват говора и литературата ни. Такива негови безупречни по своята форма и звучение са думите: усет, заплах, възглед, предимство, поява, проява, леговище, украса, творба, гледище, излет, излетник, кланица, хижа, общувам и др.

През есента на 1938 г. в IV-д клас на III Софийска мъжка образцова гимназия „Уилям Гладстон“ настъпи голямо оживление, когато научихме, че известният езиковед и борец за

¹ Вж. в. Литературен фронт, бр. 43 от 23. X. 1958 г.

² Сборник в чест на акад. А. Теодоров-Балан. С., 1955, с. 50.

³ А. Теодоров-Балан. Свое и несвое в езика. — Родна реч, г. XI, кн. 2, с. 54.

чист български език акад. Александър Теодоров-Балан ще бъде наш учител през целия срок. Това беше опит, по желание на самия Балан, да поработи с един от класовете на образцовата гимназия и да събуди трепетите на любовта към родния език, разпалвана чрез езиковото богатство на българските класици, поети и прозаисти — Ботев, Вазов, Пенчо Славейков, Яворов и др. Идването му в гимназията бе решил министърът на народната просвета проф. Йодов.

Ние посрещнахме акад. Балан много сърдечно. Чувствувахме се някак горди, че сме удостоени с голямото внимание на прочутия и заслужил езиковед, който имаше благородната задача да поднесе и на нас, гимназистите, част от своите богати и неизчерпаеми знания. Още с влизането си в класната стая той спечели сърцата ни със своята мила усмивка и скромния си външен вид. У него нямаше и помен от професорска напереност, от престорена маниерност. Макар и на възраст около 80 години, Балан изглеждаше твърде бодър, жив, подвижен и ласкав, с красиви розови страни. Гласът му, тих, нежен и напевен, приковаваше бързо вниманието на учениците. Дълго време ние не можехме да се нарадваме на този човек, който в отличие от редица наши учители не повишаваше тон, не се сърдеше, нито се караше и правеше бележки. Като че ли в нашия клас бе дошъл не учен-езиковед и университетски професор, а някакъв митичен праведник и проповедник, прекосил дълги разстояния, за да стопли душите ни с благия си характер и да ни отведе далеч в царството на живите художествени образи, в чудния свят на звучната и омайна българска реч.

Както в първия ден на своето посещение, така и във всички други часове на последния чин сериозно и внимателно слушаше нашият учител по български език Цветан Минков, който се славеше със своята всеотдайна надареност на педагог, литератор и писател. По това време вече бе издал сборници с литературни разбори и няколко исторически романа. А след 9 септември 1944 г. Цветан Минков написа прекрасната повест „Момчето от Загоричане“, възпроизвеждаща увлекателно младостта на основателя на социалистическото движение в България Димитър Благоев.

Почти целия срок Балан ни запознаваше с бележитото Вазово произведение „Грамада“, което започваше със стиховете:

Залюбил е млади Камен
Цена хубавица,
и за Цена сè милее
негова душица.

Той стоеше прав и четеше стих по стих, като често се спираше на отделни думи и разясняваше техния произход, сродните им съществителни, прилагателни, глаголи и наречия. Опианен от Вазовия стих и неговите звучни ритми, Балан слагаше книгата на чина и ни поглеждаше изпитателно. Ние разбирахме, че ще ни зададе познатия въпрос: „Какви синоними имат думите...?“ И той изразително произнасяше няколко, между които и такива, считани за почти отпаднали от употреба. С увлечение и голям интерес ние изреждахме дума след дума, а Балан се усмихваше и казваше: „Има още други думи със същото значение, които са много звучни.“ След кратко изчакване Балан ни напомняше отдавна избледнели и почти изчезнали езикови форми. Един път при тези интересни упражнения Балан отбеляза: „Богат е нашият език, ала ние се отнасяме към него с немара и обявяваме неоснователно много думи за остарели, невзвучни и дори ненужни.“

Така часовете при акад. Балан протичаха живо, увлекателно, при всеобщ интерес. Всеки се стремеше да вземе участие и да внесе свой принос в разкриване корените на думата, в добавянето на интересна синонимна форма и пр. Понякога класът бурно зашумяваше, а след изчерпването на въпросите и отговорите постепенно настъпваше тишина. Тогава Балан продължаваше четенето на поемата „Грамада“. Щом звънецът удареше, старият езиковед вземаше дневника в ръка, леко се покланяше и тръгваше към вратата. Всички ставахме прави и изпращахме с радостни погледи прославения познавач и творец на оригиналното и звучно българско слово.

Разбира се, акад. Балан имаше своите увлечения и крайности в подбора на някои нови думи и в стремежа да ги внедри в литературния език. Но тук винаги трябва да се отчита не

толкова несполуката, колкото усетят към народния говор, към живата реч, страстият устрем към оригиналното, свежото, новото, което трудовите хора са втъкнали в своя език. По-късно акад. Балан стигна до правилния извод, че не всяко народно езиково творчество има несъмнени прелести и предимства. Той внесе в своя подход към възраждането на народното слово съществени изменения и поправки.

Един следобед на 1950 г. срещнах ненадейно акад. Балан на бул. „Руски“, недалеч от Софийския университет „Климент Охридски“. Представих му се, а той толкова се зарадва, че ме хвана под ръка и ме поведе надолу към Орловия мост.

— Къде работите? — ме попита Балан.

— Асистент съм в Софийския университет по научна философия — отговорих аз. Балан замълча и с известно недоумение каза:

— Господин Стойчев, не мога да разбера каква е тази „научна философия“, та нали цялата философия е сѐ научна?

— Според нас, марксистите — отговорих веднага, — не всяка философия е последователно научна. Вярно е, че понякога „научна философия“ не е в случая съвсем точно, тъй като има научни елементи, понякога значителни, и в немарксистката философия, особено в оная, която е свързана в някаква степен с идеите на прогресивни класи, слоеве и течения. Но ние днес използваме този термин като синоним на „марксистка философия“.

Балан не остана много доволен от моя отговор и ме заразително за живота в университета, за преподавателите, средата на които отдавна бе напуснал. Интересувах го методиката на преподаването, семинарните занятия и как се поддържа интересът у студентите към научните проблеми, какви доклади се изнасят, как се обсъждат и пр. Той ме загледа изпитателно, когато казах, че интересът се определя в най-голяма степен не толкова от предмета, колкото от уменията на преподавателя да излага умело и увлекателно неговото съдържание.

При втора среща, също на улицата, узнах, че неуморният езиковед не престава да пише и е дал за печат неголяма студия, озаглавена „За езикова култура“. А на една последна среща близо до неговия дом срещу Университета, полюбопитствувах да узная къде е живял „като младеж“ и как се е формирало желанието му да се посвети на езикознанието. На моя пряк въпрос Балан не отговори, защото трябваше да се впусне в твърде дълги обяснения на понятието „младеж“. Той се спря и каза: „Вие употребихте израза „като младеж“. Това е неправилно. Трябва да се казва в такива случаи „като млад“. Думата младеж има събирателно значение и се отнася до всички млади хора.“

Удивлявах се на непримиримостта на Балан към неточния израз и се възхищавах на енергията, с която старият мой учител — на когото, ако бе доживял още няколко месеца, щяхме да празнуваме славна 100-годишнина, записваше и отстояваше своите възгледи за красив, звучен и правилен български език.

Днес много млади езиковеди вървят уверено по пътя на Александър Теодоров-Балан и внасят своя принос в изковаването на езика ни като мощно и точно оръжие за общуване и творчество. Те не само вървят по стъпките на своя учител, но и считат за свой голям дълг да продължат неговото огромно научно и културно дело, получило вече висока оценка от крупни световни учени и специалисти в областта на езикознанието. Един от тях е проф. Роже Бернар, който след смъртта на акад. Балан писа през 1959 г.: „Този български учен, световно обичан и уважаван, оставя след себе си едно твърде обширно дело, засягащо няколко области на науката, както се вижда от заглавията на някои негови трудове... А. Теодоров-Балан е отдал най-доброто от самия себе си на борбата за чист български език, сиреч език, очистен от многобройните чуждици, които политическите условия или временна мода бяха се опитали да му наложат. Дори ако понякога неговото усърдие на пурист го е увеличало малко по-далеч, българският език дължи на неговия езиков гений създаването на много думи, така добре изковани, че са влезли в народното достойние и по нищо вече не могат да се отличат в съзнанието на говорещия човек от други славянски думи, датиращи от най-далечни времена на езика... Освен безспорните си научни достойнства А. Теодоров-Балан притежаваше високи човешки качества, особено голямата смелост, с която се опълчаваше всякога, и често пъти с цената на тежки жертви, против всичко, което смущаваше неговата съвест... А. Теодоров-

Балан ще остане един учен от първа величина, дарил ни не само ценни трудове върху езика и литературата на своята страна, но дал и своя личен отпечатък на българския език, който тъй силно обичаше. Той ще остане една от университетските личности, с които България може да се гордее.“⁴

Тук само ще добавя следното. Александър Теодоров-Балан е едно рядко дарование, един колос в българското езикознание, който е упражнил и ще упражнява най-благоотворно влияние върху развитието на българския език и българската литература, на българската култура. Той е гордост на българската наука.

П. К. ЯВОРОВ ПРЕЗ 1913 г.

ЗЛАТАНА ХЛЕБАРОВА

В кабинета на поета П. К. Яворов (в дома му на ул. „Раковски“ 126, сега музей „П. К. Яворов“ — София) върху бюрото лежи красива кожена папка със сребърен монограм „РУ“, купена за Яворов от Лора Каравелова при последното ѝ посещение в Париж през 1912 г. За изследователите на живота и творчеството на поета интерес би предизвикала подплатената с червена кожа попивателна, върху която се разчитат няколко отделни думи сред мастилените отпечатъци. Може би там все още се крие неизвестна информация, но докато не се осигури напълно безвредна лабораторна обработка, не можем и да мислим за разчитане на мастилените следи. Но въпреки това днес папката ни „информира“ по някои въпроси.

И беглият поглед върху попивателната ще отбележи, че с нея са попивани предимно кратки бележки, състоящи се от три-четири реда, подписани с обичайния му подпис „П. Яворов“, който лесно се открива, ако сме въоръжени с огледало. Между отпечатъците се откриват думите „Господине. . .“ (като обръщение) и „Вр[еменно] представ[ителство]. Лесно се идентифицира почеркът на Лора с правите като линии редове, което ни показва, че е ползвала бюрото на Яворов, откроява се червеният печат, който доскоро не бе разчетен.

Като условие за систематизиране на фактите е необходимо да се установи началото на нейното ползуване.

Пристигането на Лора в София от Париж в първите дни на юни 1912 г. съвпада с нетворчески период от живота на Яворов (подготовка около издаването на пиесата му „Когато гръм удари. . .“ и проблемите, възникнали около нея) и затова с повече основание бихме определили за начало връщането му от Македония (където като войвода на чета участва в освобождаването на Банско, Разлог, Неврокоп, Кавала), настаняването на Яворов и Лора в квартирата на ул. „Раковски“ 126 в началото на декември, където за първи път поетът има свой кабинет.

Месеците септември и декември за Яворов са наситени с върховни преживявания, тържество пред окончателната победа — освобождаването на Македония и Одринско.

Новата 1913 г. разколебава оптимистичните прогнози за изхода на войната. Новините от Западния фронт са тревожни и посочват, че старите завоеватели — турците, са заменени с нови от „съюзниците“ — сърби и гърци. Положението на поробените се влошава и вълна от тревожни вести залива задграничния представител на ВМОП П. К. Яворов.

С разгара на трагедиите Яворов все повече е обхванат от треската да напише ново драматургично произведение, което да отрази драмата на цял народ, подхванал честна борба за освобождението на своите братя, принесен в жертва на нечисти сделки и подли заговори. По тази причина Яворов моли приятелите си да го уведомяват за битки, интересни събития, подробности, свързани с живота на фронта, и т. н. Постепенно у поета узрява планът на драмата и той записва в бележника си:

⁴ Roger Bernard. Revue des Etudes Slaves, t. XXXVI, 1959.